કચ્છની ભરતકલા: પ્રવાસન સંદર્ભે

ડૉ. રાજેશકુમાર મંગળદાસ જાદવ
અધ્યાપક સહાયક,
કવિશ્રી બોટાદકર આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, બોટાદ

માનવ શરૂઆતમાં પોતાનું અસ્તિત્ત્વ ટકાવવા, બચાવ, સ્વબચાવ માટે, જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે અને અનનવા અનુભવોમાંથી વિચારોની અભિવ્યક્તિના સ્વરૂપે હસ્તકલાઓનું સર્જન થયું. આ હસ્તકલાઓમાં ગુજરાતના કચ્છ જિલ્લા પાસે પોતીકી આગવી વિશિષ્ટતાઓ છે. આ વિભિન્ન હસ્તકલાઓ કસબદારીના ક્ષેત્રમાં રૂપ, શૈલી અને પ્રકૃતિની દષ્ટિએ ખૂબ જ વૈવિધ્યતા ધરાવે છે. પ્રાચીન સમયથી જ વંશ પરંપરાગત ઢબથી કચ્છમાં હસ્તકલાઓ સચવાતી આવી છે. પ્રકૃત્તિએ કચ્છ જિલ્લાની સાથે રૂક્ષતા દાખવી છે તેમ છતાં લોકોએ પોતાના જીવનમાં એથી પણ વધુ રંગીન બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પ્રાકૃતિક અસરના લીધે કચ્છ જિલ્લામાં વિવિધ હસ્તકલાઓ વિવિધ જાતિઓએ વિકસાવી છે જેવી કે ભરતકલા,બાંધલીકલા, અજરખકણ, રોગાન પેઈન્ટિંગ, નામદાકલા, લીંપણકલા, કાષ્ઠકલા, ધાતુકલા, માટીકલા, જરદોશીકલા, ચર્મકલા, ખરકીકલા અને ભૂંગાકલા વગેરે વિકાસ પામી છે.

● **ભરતકલા :-**

પૃથ્વી પરનાં સર્વ પ્રાણીઓમાં માનવી જ એવો છે કે જેનું મન શારીરિક શણગાર માટે હંમેશા આતુર રહે છે. તેમાંય નારીનું મન તો જ્યાં - જ્યાં સુંદરતા જુએ છે. ત્યાંથી તેને ચૂંટીને તેમાંથી શણગાર સર્જવા હંમેશા તત્પર રહે છે. આદીયુગથી જ નારીએ પોતાની આજુ - બાજુનું વાતાવરણ શણગારવા કશીય ખામી રાખી નથી. જે આજે પણ વંશ પરંપરાગત જળવાયી રહયો છે.

ભારતમાં આધ પાષાણકાલીન યુગમાં માનવોએ વિવિધ વાપરેણ અવશેષો પ્રાપ્ત થયા છે. આ અવશેષોમાં પાષાણ, હાડકાં, હાથીદાંત વગેરેમાંથી સોય બનાવેલ પ્રાપ્ત થઈ છે અનુમાન કરવામાં આવે છે કે તેમાંથી તેણે પાદડાં અને ચામડાને એક - બીજાથી સીવીને વસ્ત્રો બનાવ્યાં હતાં. જે ભરતકલાની પ્રાગ અવસ્થા હતી. સૈન્ધવ સભ્યતા(મોહેં - જો - દડો) ના મળેલ પુરોહિતના શિલ્પના વસ્ત્ર પર ત્રિપાંખડી ભાતના બુટ્ટા છે. એક માટીના ઠીકરા ઉપર અત્યારે ભરાતી સાંચી ધરાબંધી જેવી ભાત છે આ ઉપરાંત ત્રાબાની છાપના મળેલ જથ્થા પરથી ભરતકામ થતું હશે એવું અનુમાન કરી શકય. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, વગેરે વેદોમાં ઐતરીય અને શતયશ બ્રાહ્મણમાં સોયનાં ઘણા ઉલ્લેખો છે. રામાયણ અને મહાભારત યુગમાં લોકો સુંદર કપડાં પહેરતાં તેમાં સોના- રૂપાના તારનું જરકશીનું ભરતકામ પણ ભરાતું એ પ્રકારના વર્ણન છે. મૌર્યકાળમાં કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં ભરતકામ અને વણાટનાં ચિત્રો વગેરેનાં જુદા - જુદા વર્ણનો મળે છે ભરત સોયથી ભરાતું અને ભરેલ ભરતકામને કહેતા 'ખચીતમ' શબ્દ દ્વારા તે સોયથી ભરેલા ભરતકલાનો ઉલ્લેખ મળે છે. બુધ્ધકાલીનમાં લોકો પહેરતા હતા. શૃંગકાળમાં લગભગ સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો જુદા -જુદા પ્રકારે બે થી ત્રણ સીવેલાં અને છુટા વસ્ત્રો પહેરવા લાગ્યા હતા. અજંતાના ભીંતચિત્રોમાં અનેક સ્ત્રી - પુરુષોને ભરત મંડિત વસ્ત્રોમાં ચિત્રવામાં આવેલાં છે સાંચીના સ્તૂપ પરના પુરુષમૂર્તિમાં વસ્ત્ર પર આછી કોતરવણી કરેલ છે. દેલવાડાનાં જૈન મંદિરમાં હસ્તિશાળાના પત્રો અને પશુઓના વસ્ત્રો- જુલો પર ભરતકામ કરેલ છે. આમ, રાજા-રાણી, બાદશાહ, બેગમો વગેરે ભરતવાળાં રેશમી વસ્ત્રો પહેરતા હતા. કચ્છ રેશમ ભરતનું કરુબ હતું. ફિરંગીએ રેશમી ભરત તેમજ સુતરાઉ બાંધણીના વસ્ત્રો યુરોપમાં લઈ જતા. આથી જ ગુજરાતનું કચ્છ એ ભરતકલા માટે પ્રખ્યાત છે.

● **કચ્છની ભરતકલાઓ :-**

કચ્છ જિલ્લામાં વિવિધ પ્રજાતિઓ વસવાટ કરે છે અ પ્રજાતિઓ નવરાશની પળોમાં ભરતકલા વિકસાવી. વિવિધ પ્રજાતિની કલા વિવિધ ભરતકલાને નામે ઓળખાયી. જેમ કે મોચીભરત, બન્નીભરત, મહાજનભરત, આહિરભરત, કણબીભરત, રબારી ભરત અને હરિજન ભરતકલા વગેરે નામે પ્રખ્યાત બની, અહીની પ્રજાતિઓના દૈનિક જીવનની અસર તેની ભરતકલાઓમાં સ્પષ્ટ ઝળકે છે. આ ભરતકલાઓ નીતે પ્રમાણે છે.

(૧) મોચી ભરતકલા :-

કચ્છમાં અનેક જાતિઓ વસવાટ કરે છે. આ જાતિઓમાં મોચી જાતિએ રજવાડાના આશ્રયે આરીભરતની મનોહર કલા ખિલવી છે. આ ભરતકલામાં મોચી લોકો ' આરી ' નામના ઓજારનો ઉપયોગ કરતા હોવાથી તે 'આરી ભરતકલા' ના નામે ઓળખાય છે. કચ્છી મોચી જાતિમાં બે વર્ગો છે. એક ' આરી ભરતભરા' અને ' બીજા ભરતભરા ' ના નામે ઓળખાય છે.

ભરતભરા મોચીઓ ખાસ કરીને મોચી ભરત, કચ્છી ભરત, સડાનું ભરત અને સલમાનું ભરત ભરે છે. જ્યારે આરી ભરતભરા મોચી જણસાળી તરીકે જાણીતા છે. આરીભરતની કલા મોચીઓએ મોગલો પાસેથી ઉછીની લીધેલી કળા છે. જૂના જમાનામાં કચ્છી રાજવીઓ પોતાના દરબાર ગઢમાં મોચીઓને બેસાડીને આરીભરતનું કામ કરાવતા૧. આ બારીક ભરતકામ નાની સોય અને નાની આરીથી કરવામાં આવતું. પહેલા રેશમી પોત પસંદ કરી તેનાં ઉપર લાકડાંના બીબાથી ભરત ભરવાની છાપ છપાતી પછી તેના પર જોઈતા રંગના હીર દોરાથી આરીભરત ભરવામાં આવતું. બીબાં નાનાં મોટાં વિવિધ ભાતના હતા. બીબાં બનાવવાનો પણ એક કસબ હતો. કોર માટે તેમાં એક જ તરાહ લાંબે સુધી લાવવા માટે લાંબા બીબાં હતા. છાપેલ પટ ઉપર બુટ્ટી, બુટ્ટા, વેલ, કાંગરી, મોર, હાથી, ઘોડો, પૂતળી, ફૂલગોટા વગેરે જોઈતા હીરદોરાથી ભરનાર કસબી હીરાભરત ભરતા અને સુંદર રાચ તૈયાર કરતા. ઘાઘરાપટની કોર વેલ, પટી, કાંગરી, મેના, પોપટ, ટપકી, બુટ્ટી વગેરેથી બારીક ભરતમાં ભરાતી અને ઘાઘરાપટમાં ઉપર એક જ ભાતના બુટ્ટા રખાતા. તેમાં મોર તો મરોડદાર કચ્છી જ હતો.૨

આમ, મોચી ભરતકલાને વિશેષ પેકેજ આપી તેને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે તો આ પ્રાચીન કલા લુપ્ત થતી અટકે. સાથે - સાથે આ કલાના કારીગરોને પરંપરાગત ચાલી આવતી કલામાંથી આવક મળશે. સરકાર વિવિધ ખાનગી કે સરકારી માધ્યમો દ્વારા તેનો દેશ પ્રદેશોમાં પ્રચાર કરે તો તે દ્વારા પ્રવાસીઓને આકર્ષી શકાશે.

(૨) બન્ની ભરતકલા :-

બન્ની પ્રાસનું કચ્છનું ભરતકામ ખાસ પ્રકારનું છે. બન્નીમાં જત, સુમરા, મતવાનું ભરતકામ અને ખાવડાના લુવાણાનું ભરતકામ જાણીતા છે. બન્નીની મુસ્લિમ જત, સુમરા, મતવાના ભરત ઉપર બલુચી ને સિંધી અસર દેખાય છે પણ સાથે કચ્છી ઝીણવટ અને ચોક્સાઈ પણ તેમાં દેખાય છે. ખાવડાના હિંદુ લુવાણાનું ભરત આ પંથકની કચ્છી ઢબનું છે. જત મતવાનું બન્નીનું ભરત તેના પહેરવાના આખા કજરીમાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું દેખાય છે. એ ભરત સાંકળીને ગાજના ટાંકાથી ઝીણી ટપકી, ભાત અને બુટ્ટીદાર છે. જેમાં ઝીણા આભલા ટાંકેલા હોય છે. કોઠા ઉપર આગળના ભાગે મોટા બુટા કે પદકમાં હીર દોરાથી ઊંચા પ્રકારનું ભરત ભરાયાથી રેશમી કે સુતરાઉ વસ્ત્ર શોભી ઉઠે છે. લાલ, લીલા, વાદળી, સોનેરી, સફેદ ને કાળા રેશમી દોરાને જોઈતા પ્રમાણમાં તે રંગ ઉઠી નીકળે એવા કાપડ ઉપર ભરાય છે. જતના બાળકના પહેરવાની આગળની ચાળમાં સુંદર ભરેલ બુટ્ટો કે ચોખૂણ પદક ધ્યાન ખેંચે તેવો ભરાય છે. ભરતકામમાં સ્ત્રીઓ પોતાની સૂઝથી ભૌમિતિક આકૃતિઓ સાંકળી ટીપકી, લપેટ ટાંકાથી ભરી મનોહર રાચ કરે છે. જરીનો કાંઠલો વળાંક આપીને ઝીણા ભરતથી અથવા બારીક જાળીદાર ભરતથી મંડાય છે પછી તેને યોગ્ય રીતે પદકનો ઘાટ અપાય છે. હાંસડીને આગળના ભાગે બુટ્ટી ભરીને શોભતી કરે છે. બન્નીની મુસ્લીમ બહેનો તેનાં ભરતનાં જીવંત પશુ-પંખી-પ્રાણીઓની આકૃતિઓ ભરતી નથી. ખાવડાના લવાણા ઘાઘરાપાટ, ઓછાડ વગેરે ગૂઢા રંગના પોત ઉપર રેશમી ભરત ઘાટું ભરે છે.

તેમાં ઘેરાવાદળી, ઘેરાલાલ, નારંગી, સોનેરી, પીળા તેમજ સફેદ હીરદોરાથી ભાત ભરે છે. પોતની કોર ઉપર ગાજના ટાંકાને સાંકળી ટાંકાથી અંદર જોઈતા નાના આભલાં મૂકીને આખા કામને ગરવું રૂપ આપે છે. ચોરસ રાચમાં વચ્ચે અષ્ટકોણ તાસક જેવો મોટો બુટ્ટો ભરે, જેમાં અંદરના ભાગે નાની બુટ્ટી, ટપકી તેમજ નાના આભલાનું ભરતકામ થાય છે. આ કચ્છી ભરતમાં ઝીણા વિવિધ આકૃતિનાં ગોળ, ત્રિકોણ, ઘઉંલા-આભલાં ભરી તે બન્નિયાર કસબને શોભતો બનાવે છે.૩

(૩) મહાજન ભરતકલા :-

કચ્છના દરબારના કારભારી, બ્રાહ્મણ, વાણિયા, ભાટીઆ, લુવાણા જેવી શ્રીમંતવર્ગની જ્ઞાતિઓનું હીરભરત એટલે મહાજન ભરતકલા તરીકે ઓળખી. કચ્છના મહાજન ભરતકલા ઉપર ત્યાંના મોચી ભરતકલાની બહુ અસર છે. એમનું ભરત સુંદર, ઠાંસી-ઠાંસીને ભરેલું વધારે પડતું સાફ અને ચીવટવાળું દેખાય છે. કાળા કે ગૂઢા રંગનું હાથવણાટનું કાપડ લઈ તેના ઉપર સાંકળી ટાંકા, સારીન ટાંકા અને ખજૂરાનો ટાંકો લઈ ભરાતું રેશમી દોરાનું ભરતકામ સારા કુટુંબની બહેનો અને તેમના ઘરકામ કરતી બહેનો આદરી પૂરું કરે છે. પીઢ જામકાર સ્ત્રી આ કસબમાં દોરવણી આપતી હોય છે. પોત ઉપર ભરતકામ પહેલાં ભરતની ભાત દોરીને પછી સોય દોરાથી થાય. કિરમજી રંગના હીર કથીયા ભરત તો મખમલ જેવું બને. કચ્છી મોચીકામ કે કાઠી ભરતકામની હરિફાઈ કરી શકે એવું મહાજન હીરભરત ભરવામાં આવતું હતું.

વિશેષતા :-

સફેદ ને વાદળી રંગના દોરા કિરમજી ને પીળા રંગના પોત ઉપર ઘેરાલાલ, ઘેરાગુલાબી, સોનેરી પીળા, સફેદ અને ક્યારેક કાળા હીરના દોરાથી થતું ભરતકામ સાંકળીના ટાંકા, અવળા સવળા ટાંકા તેમજ અડદિયા ફાંટિયા લેવાય. નાના આભલાં સાથે ગાજના ટાંકાનું કામ પણ થાય અને આમ રાચ બહુ જ સુંદર બને. આવું હાથ કસબનું કામ હવે બનતું નથી.૪

મહાજન ભરતકલા મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં વસ્ત્રોમાં સાડી કોર છેડા, ચણિયા, કપડાં, ચોરણી, ઝભલાં, કૂચલી અને ટોપી રેશમી કાપડ પર હીરભરતથી ભરાતા, કોથળી, બગચી, બટવા, વિંઝણા, ઓશીકા પણ ભરાતાં અને ગૃહશૃંગાર માતે તોરણ, ચાકળા વગેરે પણ દેશી હીરભરતથી તૈયાર થતાં, ભૂજ, માંડવી, મુંદ્રા વગેરે શહેરો મહાજન ભરતકલા માટે પ્રખ્યાત છે.

(૪) આહિર ભરતકલા :-

કચ્છમાં પ્રાંથડિયા અને મચ્છોયા આહિર રહે છે. આહિરભરતમાં અહીં કાઠી ભરતકલાની અસર જોવા મળે છે. આહિર સ્ત્રીને પહેરવાના કપડાં, બાળક માટેના કપડાં ને પુરુષો માટે પાઘડીમાં પહેરવાની ટોપીને મોશરિયું આહિર બહેનો આભલાં ટાંકી ભરે છે. ઘેરા રંગના સાંકલીને ગાજના ટાંકાના દઢ ભરતમાં આભલા મઢે છે. ચાકળા, તોરણ, ઉલેચ ઝગમગતા કરે છે. ભરતકામ આડા અને બેવડા ટાંકાવાળું, ઘેરા કે ગૂઢા રંગના પોત ઉપર કથીપાનું સુંદર થાય છે. બાળકના નતિયા, ટોપી, આંગડી, ચોરણી, ઘાઘરી પણ આવા આહિર ભરતથી શોભે એવા ભરાય છે. ગૂઢા રંગના કાપડ ઉપર સફેદ દોરા અને આભલાવાળું ભરત ઉઠી આવે છે. આકૃતિઓમાં સૂડા, પોપટ, મોરલા, ફુલદડા, કરમફૂલ, વેલબુટ્ટી મુખ્ય છે. તોરણ, સાળીયા, ચાકલામાં જ્યાં ભૌતિમિત આકૃતિના ચોકઠાં અને દેરડીની કોરવાળો ચિરેલ ડાબલીઓ અંદરની ભાતમાં ભરાય ત્યારે તો કોઈ - કોઈ આહિરભરત, કાઠીભરત જેવું જ લાગે છે. કચ્છમાં આહિરભરત મોચીભરત અને બન્નીભરત પછી ત્રીજે નંબરે આવે છે.૫

(૫) કણબી ભરતકલા :-

કણબી લોકો કચ્છમાં સૌરાષ્ટ્રમાંથી આવેલ છે. કણબી બહેનોનાં ભરતકામમાં તેની લાક્ષણિકતા ઉતરી છે. ખેડૂત ઘરની કામઢી ગૃહિણી, ખેતીના, ઘર આંગણાનાં, ઢોર ઢાંકરને કુટુંબના કામમાં ગળાડૂબ ખૂંચી રહેલ હોય છે, છતાં નવરી પડતાં રાતે એરંડિયાના દિવાના પ્રકાશમાં મોડે સુધી પોતે ખાંડેલું ભરતકામ પાડે છે. લાંબે સમયે રાચ પૂરું કરે છે. કાઠિયાણી જેમ કણબણ પણ પોતાના હાથ અને આંખ ભરતકામે લગાડતી રહી, પોતાના માટે, દીકરી માટે, ઘર માટે, ઢાંઢા માટે ભરતભર્યા સાજ તૈયાર કરે. ખળામાં કણબીનો વિપુલ પાક તેમ જ ઘરમાં કણબણનું વિપુલ ભરતકામ. મોટીમા નાનેરા વહુ - દીકરાને ભરતકામ શીખવે, માથે બેસીને સોયદોરા ચલાવતાં શીખવે. કણબી ભરતકલા નારંગી અથવા સફેદ પોત ઉપર રંગબેરંગી હીરદોરાથી અને હીર ન મળે તો સુતરાઉ દોરાથી થાય. કોઈ કોઈ વાર જરીથી તૂઈ પટીથી ભરતકામને ઝગમગતું કરાય. કણબી ભરતમાં આભલાનો પણ જોઈતો ઉપયોગ થાય ગાજના ટાંકા, સાંકળી ટાંકા, ફાંટિયા અને સોયથી ઉપાડી ઉલટસુલટ ટાંકાનું ભરત કણબી સ્ત્રીઓ જાણે છે. આકૃતિઓમાં પોપટ, મોર, ફુલવેલ, વિજલવેલ, ડોડવડી, ચોખાવલી ભાત ભરાય. આખા અને અર્ધા ફૂલ વચ્ચે આભલું ઠાંસીને ભરેલ ભરત અને બાંધેલ કોરવાળો કણબી સ્ત્રીનો ઘાઘરો પીળા રંગના પોત ઉપર ધોળા ને થોડા લાલ લીલા દોરાથી ભરેલ ભરતવાળી કોરવાળો હોય છે. પટાની નીચે જાંબલી કે લીલી મગજીની કોર હોય છે. ભરત મઢ્યા વસ્ત્રોમાં ઓઢણાંની કોર, ઘાઘરા, કાપડાં, આંગલા, ટોપી ભરે, ઘરના રાચમાં તોરણ ટોડલિયા, ચાકળા, ગણેશસ્થાપન, ઉલેચ, ઓશીકા, વિંઝણા, સોપારીની કોથળી ભરે, ઢાંઢાના સાજમાં તો ઝૂલ, મખિયાળાં, લલાવટી, શીંગડિયાં ભરે. ચંદરવાના ભરતમાં સખી, ગણેશ, હાથી, ઘોડા, ગાય, કાનગોપી, સાવજ, મરઘલો, સાઢિયો, મોર, પોપટની આકૃતિઓ ભરતમાં ઉપસાવે છે. ઘણું બધું કરી નાખવાના ઉત્સાહમાં કણબી ભરત વિપુલ થયું છે.૬

આમ, કચ્છમાં અન્ય ભરતકલાઓમાં કણબી ભરતકલા પણ તેની એક આગવી ઓળખ ધરાવે છે.

(૬) રબારી ભરતકલા :

કચ્છમાં રતનાળના રબારીના ભરતકામ એ કોમના અન્ય પ્રદેશના ભરતકલામાં આગળ પડતું છે. માલધારી કોમના સંસ્કાર એના ભરતમાં ઊતર્યા છે. રંગની પસંદગી, કામની લઢણ, આકૃતિઓની રૂઢિગત ભાત રબારી ભરતમાં દેખાય. કચ્છી રબારી ભરતકલા એ પ્રદેશની કોમોની અસરથી ઊંચા પ્રકારનું સૌરાષ્ટ્રના રબારીભરતકલાથી ઘણું ચડિયાતું છે. સામાન્ય રીતે કાળા કે ગૂઢા રંગના પોત ઉપર ભારે રંગના કે સફેદ દોરાથી ભરતકામ થાય, આભલાં પણ ટંકાય, ટાંકા જાડા ને મોટા, ફૂલઝાડ રૂઢિગત, મોરલા પણ સાદા રૂઢિગત લીંપણકામ પર આલેખેલ મોરલા જેવા ભરતમાં મૂકાય. સાવજ ને સાંઢિયો, વીંછી, મહીઆરી, કાળા કે ગૂઢા પોત ઉપર બેવડા ટાંકાથી ભરાય. આછા જાંબુડા કિરમજી અને સફેદ દોરાથી ભરતકામ મોટે ભાગે થાય છે. કાપડા અને ઓઢણાના છેડા ઉપર ફૂલગોટો, મોરલો-ફૂલઝાડ આભલાં મૂકીને ભરતથી જોયે એ રીતે શણગારે છે.૭

(૭) હરિજન ભરતકલા :

બન્નીના હરિજનો ભરતકલા માટે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે તેથી તેને 'બન્નીનું ભરતકામ' કે 'કચ્છી ભરતકામ' કહે છે. આ કાર્ય હરિજન સ્ત્રીઓ કરે છે. છોકરી સાત - આઠ વર્ષની થાય ત્યારથી માતા તેની આ કાર્યમાં જોડે છે. તેના મુખ્યત્વે સાત પ્રકાર પડે છે. પાકો ભરત, કાચો ભરત, નીરણ ભરત, ખારેક, કાંબરી, ચોપડ, મુકૂઓ અને પેચવર્ક (ટાંકા ભરત). આ કાર્ય એટલું સુંદર છે કે

જોનારને તે તરત જ પ્રભાવિત કરે છે. ભરતકલામાં લાલ રંગનો મહત્તમ ઉપયોગ કરે છે. સ્ત્રી કલાકારને સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે કે આ રંગ એવો છે જે અન્ય રંગો સાથે સહેલાઈથી ભળી જાય છે. એલીસન લૂરી પોતાના પુસ્તક ‘રી ન્ર્હહ્પ્ર્હ્ક્ષ્ટ્ટ્ર્ક ર્ઝ્ર્ન્ર્જિ’ માં પણ લખે છે કે, શારીરિક રીતે આ રંગનું દર્શન બ્લડપ્રેશર, શ્વાસોચ્છવાસ કે હૃદયના ધબકારામાં વધારો કરે છે. ‘હરિજન’ સ્ત્રીઓ જબરી માનવશાસ્ત્રી છે. તેમને આ રંગની ઉત્તેજકતાનો ખ્યાલ છે તેથી તેનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરે છે. ભરતકલામાં ધ્યાન ખેંચતું હોય તો તે છે તેમની કલાત્મક કલ્પનાશક્તિનું વ્યાપકપણું. નિશ્ચિત પરંપરાની લક્ષ્મણ રેખામાં રહીને પણ તે પોતાની કલ્પનાશક્તિને છૂટો દોર આપે છે. કાપડના છેડા પર ઝીણી રેખાઓ દોરે છે. આ રેખાઓને કારણે દૃષ્ટાનું ધ્યાન મધ્યની જે મુખ્ય ડિઝાઈન છે તેના પર કેન્દ્રિત થાય છે.

વિવિધ ડિઝાઈનોને શણગારવા નાના-નાના આભલાં તેમાં મૂકે છે. આમ તો આ કામ તેમના દૈનિક જીવનને સ્પર્શે છે. ભરતકામમાં વિવિધ આકૃતિઓ રચવામાં આવે છે. છોકરી જેમ જેમ મોટી થતી જાય તેમ તેના માનસની અભિવ્યક્તિથી આ આકૃતિઓ બને છે. આ ઉપરાંત સોઢા હરિજનોની સ્ત્રીઓ ‘સુફ’ ભરતકામ પણ કરે છે. ભિરંડીયારા, લુડીયા, હોડકો, ગોરેવાલી, ડુમાડા, આડીયાંગ વગેરે ભરતકલાના મુખ્ય કેન્દ્રો છે ત્યાં વસતા હરિજનો તેને સાચવે છે અને વિકસાવે છે.૮

આમ, ભરતકલા ક્ષેત્રે કચ્છ અને કાઠિયાવાડ પોત - પોતાની દૃષ્ટિએ આગવી ઓળખ ધરાવે છે. કચ્છમાં મોચી, જત, મહાજન, કણબી, રબારી, હરિજન વગેરે જ્ઞાતિઓ ભરતકલા ક્ષેત્રે પ્રખ્યાત છે. આ જ્ઞાતિઓ પોતાના રોજ - બરોજના જીવનની અસર, પોતાના પ્રિય પાલતુ પશુ-પક્ષી અને વિવિધ ભૌમિતિક આકૃતિઓ તથા દેવી-દેવતાના અંકન ભરતકલામાં અભિવ્યક્ત કરે છે. આ જ્ઞાતિઓની ભરતકલા એકબીજાથી ભિન્ન અને વિવિધતા ધરાવે છે. વર્તમાન સમયમાં જે રીતે રાજસ્થાન પ્રવાસન ઉદ્યોગથી અઢળક આવક મેળવે છે તેમ કચ્છ તેની હસ્તકલાઓથી ખાસ કરીને ભરતકલાથી આવક અને વિદેશી પ્રવાસીઓને આકર્ષી શકે છે. તે પ્રવાસન ઉદ્યોગને વિકસાવવામાં ઉપયોગી સિદ્ધ થશે. સાથો-સાથ ગ્રામીણ પ્રવાસન (ઈ્હ્ર્ટ્ર્િજિદ્ધ) ના વિકાસથી ભરતકલાના કારીગરોને સીધો લાભ થશે અને પોતાની કલાનું પોતાના ઘરે જ યોગ્ય મૂલ્ય પ્રાપ્ત કરી શકશે. આથી ગ્રામીણ પ્રવાસનના અંતર્ગત આ કલાકારીગરોની ભરત કલાને સાંકળીને વિવિધ પ્રદર્શનો અને કાર્યક્રમો દ્વારા કચ્છ જિલ્લામાં પ્રવાસન ઉદ્યોગને વધુ સારી રીતે વિકસાવી શકાય.

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

(૧) જોરાવરસિંહ જાદવ, ગુજરાતની લોક-કલા,સંપાદન, માહિતી ખાતું, ગાંધીનગર, પૃ-૧૯૯૧ - પૃ - ૭૧, ૭૩

(૨) મ.વોરા, ભઃ ક- સો ઉર્મિનવરચના, વર્ષ - ૫૭, અંક - ૪ સળેગ અંક - ૬૭૬, રાજકોટ જુલાઈ - ૧૯૮૬ પૃ-૧૮૫

(૩) એજન - પૃ - ૧૮૬, ૧૮૭

(૪) એજન - પૃ - ૧૮૮

(૫) મ.વોરા, ભ. ક - સૌ, ઉર્મિનવરચના, વર્ષ - ૫૭, એક - ૪, સળંગ અંક - ૬૭૭, રાજકોટ, ઓગસ્ટ, ૧૯૮૬, પૃ - ૨૩૪

(૬) એજન - પૃ - ૨૩૩, ૨૩૪

(૭) એજન - પૃ ૨૩૫

(૮) હ. ધોળકિયા .ક.હ.અ., કચ્છ મિત્ર દિપોત્સવી , ૨૦૪૫ પૃ - ૩૭